

УДК 377.131.14

Лякішева А.В.

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри соціальної педагогіки

Східноєвропейського національного університету

імені Лесі Українки,

докторант Інституту проблем виховання НАПН України

м. Луцьк, Україна

Проблема групової згуртованості: аналіз наукових досліджень

Розглядається проблема групової згуртованості, представлені погляди науковців на сутність формування групової згуртованості яка здійснюється в процесі взаємодії. Також представлені внутрішньогрупові процеси, консолідуючі відносини, настановлення, взаємодії і характеристики стану, оскільки однією з вагомих складових цієї поведінки є стихійні процеси, на основі яких часто реалізується групова поведінка.

Ключові слова: *група, згуртованість, групова згуртованість.*

The problem of group cohesion, represented the views of scientists on the nature of the formation of group cohesion which is in the process of interaction. Also presented intragroup processes, consolidating relations, instruction, interaction and characteristics of as one of the important components of this behavior is the natural processes on which often implemented group behavior.

Keywords: *group cohesion, group cohesion.*

Успішність особистісного розвитку в умовах групи значною мірою залежить від того, наскільки індивід зможе влитися в групу, адаптуватися до нових умов і нових людей. Зважаючи на це, важливе місце у дослідженнях малих груп посідає проблема групової згуртованості.

Сутність групової згуртованості, визначення основних параметрів і методів її вивчення стали предметом наукових розвідок М. Бобнєвої, О. Донцова, Ю. Добермана, Г. Карлсона, К. Левіна, Т. Ньюкома, А. Петровського, Л. Фестингера, В. Шпалинського, Л. Уманського та інших.

Першим, хто звернувся до вивчення групової згуртованості, був американський соціальний психолог Л. Фестингер, який визначав її як „суму всіх сил, які діють на членів групи, щоб утримати їх у ній”. Найважливішими змінними в його дослідження виступають „тиск на членів групи з метою їхньої взаємодії” або досягнення „одностайності думки” [16, 274].

У цьому підході до інтерпретації згуртованості основний акцент робиться на частоті й міцності комунікативних зв'язків, які існують у групі. Під „силами” маються на увазі або привабливість групи для індивіда, або його задоволеність членством у ній. Але привабливість, задоволеність аналізуються Л. Фестингером за допомогою виявлення суто емоційного плану групових відносин. Тому, цілком правомірно твердити, що згуртованість розглядається ним як деяка характеристика системи емоційних переваг членів групи.

Вагомий внесок у вивчення проблеми групової згуртованості зробив інший американський науковець К. Левін. Основна ідея його теорії полягає у визнанні того, що характер впливаючих на індивіда „сил” повністю детермінується міжособистісними взаємовідносинами всередині групи, а самі ці взаємовідносини тлумачаться як суто емоційні, позитивний чи негативний „заряд” яких повністю спрямовує поведінку особистості [4]. Даючи оцінку цьому підходу, не можемо не погодитися із словами М. Ярошевського, який стверджує, що тут поза увагою „залишилися ті пізнавальні механізми і структури, ... без яких взаємодія індивідів втрачає свій предметно-змістовий аспект” [14, 421]. Отже, йдеться про наявність певних обмежень, які не дають змоги повною мірою розкрити сутність групової згуртованості.

Перше обмеження, накладене динамічною концепцією К. Левіна на вивчення групової згуртованості полягає у „вилученні” зі сфери досліджень

предметно-змістових зв'язків між індивідами, зведення пошуку до аналізу формально-динамічних аспектів емоційних взаємовідносин у групі.

Інше обмеження безпосередньо впливає з першого і стосується уявлень про механізми формування згуртованості. Якщо підґрунтям згуртованості індивідів є емоційні взаємовідносини, цілком природно вважати, що саме частота та інтенсивність міжособистісної взаємодії і комунікації є основними детермінантами внутрішньої динаміки самої згуртованості: згуртованість, як відзначає М. Аргайл, „може бути виміряна такими даними: відсотком взаємних виборів у групі, кількістю взаємодій, загальною кількістю виборів” [15, 220].

Третє обмеження стосується тих форм, в яких проявляється згуртованість. Згуртованість – це групова характеристика. Однак, як засвідчує аналіз наукових джерел, єдиною формою її реалізації названо індивідуальні переваги емоційного плану. Наприклад, один із послідовників К. Левіна Г. Карлсон „осердям” групової згуртованості вважає „привабливість групи”, під якою розуміє всі види задоволення, що їх члени групи отримали або передбачають отримати від неї [5, 139]. З наведеного твердження випливає, що згуртованість виступає насамперед як якість індивіда і лише потім – як властивість групи. Фактично „цілісність”, „надіндивідуальність” лише приписуються згуртованості, а насправді вона виявляється детермінованою внутрішніми механізмами розвитку особистості, а не групи.

На перший погляд дещо іншу, але, по суті, базовану на тих самих методологічних принципах, схему дослідження згуртованості запропонував Т. Ньюком, який розглядає групову згуртованість і привабливість у термінах „згоди”. „Під поняттям „згода”, – пише він, – я розумію не більше не менше, як існування між двома або більшою кількістю особистостей схожих орієнтацій щодо чого-небудь” [7, 304]. Цим самим робиться спроба розірвати замкнений ланцюг інтраіндивідуальних потягів, що постулюється єдиною основою всіх і будь-яких феноменів групи, й залучити до аналізу

згуртованості предметно-змістові зв'язки між індивідами. Однак, природа згоди виявляється, за Т. Ньюкомом, детермінованою тими ж динамічними силами напруги в процесі міжособистісної комунікації: „...Ті чи інші відносини між комунікаторами, які можуть бути визначені кимсь з них як незгода, – стверджує він, – зазвичай зазнають покарання і призводять до виникнення напруги...” [7, 307].

Отже, змістовий аналіз згоди в межах цього підходу підмінюється розглядом напруги емоційних зв'язків, що мають суто психологічну природу, „побічним” ефектом якої виявляється схожість ціннісних орієнтацій.

За всіх відмінностей у наведених та інших підходах до вивчення групової згуртованості спільною є концепція малої групи як суто психологічної єдності індивідів, що найчастіше виникає на противагу „формальним” організованим зв'язкам.

Розгорнутий теоретичний підхід до вивчення групової згуртованості запропонував Ю. Дуберман [3, 72]. Розглядаючи згуртованість як основну характеристику структури міжособистісних відносин, автор справедливо відзначає, що, будучи тією чи іншою мірою притаманною будь-якій малій групі, постаючи її цілісною характеристикою, згуртованість відображає фактичну готовність її членів до певної спільної діяльності. Групову згуртованість, вважає дослідник, „можна визначити як міру єдності поведінки членів малої групи в умовах вільного вибору їхніх дій”. При цьому під єдністю мається на увазі спрямованість, орієнтованість дій членів малої групи на досягнення групових цілей.

Для операційного визначення згуртованості, на думку Ю. Дубермана, можна використовувати „близькість зв'язків між індивідами, членами даної малої групи. Близькість міжособистісного зв'язку може бути успішно виміряна за допомогою соціометричної методики, в результаті підрахунку соціометричних індексів на основі взаємних виборів” [3, 106].

До визначення сутності групової згуртованості звертається В. Шпалинський, основна ідея якого полягає в тому, що показником

згуртованості групи та інтегральною характеристикою системи внутрішньо групових зв'язків є ціннісно-орієнтована єдність її членів. Індексом цієї єдності запропоновано вважати „частоту або рівень збігу думок, оцінок, настановлень і позицій членів групи щодо об'єктів (осіб, явищ, подій), найбільш значущих для групи в цілому” [12, 70]. Наголошується, що „високий рівень збігу думок, оцінок, позицій індивідів щодо суттєвих для групи питань досягається не внаслідок комунікативної практики групи, а в результаті активної спільної діяльності, що має яскраво виражений суспільно корисний характер” [13, 147].

В. Шпалінським було зроблено суттєвий крок уперед у розумінні сутності групової згуртованості і глибинних механізмів її формування, реалізовано програму дослідження, яка дає змогу під час обрахування індексів згуртованості враховувати найбільш важливі характеристики групової життєдіяльності (зокрема – спільність уявлень про лідера). Однак, визнаючи значущість провідної ідеї щодо ціннісно-орієнтованої єдності як найбільш важливого показника групової згуртованості, дослідник певною мірою оминає деякі її складові в процесі експериментальної роботи. Єдність ціннісних орієнтацій, детермінованих змістом спільної діяльності, представлена у нього лише як схожість уявлень про об'єкт орієнтації. Але така схожість – це лише один аспект ціннісно-орієнтованої єдності групи. Інший аспект передбачає дослідження того, якою мірою ці уявлення опосередковують реальну діяльність членів групи стосовно об'єкта орієнтацій, наскільки узгодженими є зусилля індивідів з практичної реалізації схожих ціннісних уявлень. Наголошуючи на важливості виокремлення цього аспекту згуртованості групи, звернемося до поглядів О. Донцова, який вважає, що необхідність дослідження зазначеного аспекту зумовлюється самим змістом поняття ціннісної орієнтації. Воно „імпліцитно охоплює два моменти: власне ціннісний та активно діяльнісний – міра активності суб'єкта з актуалізації свого ціннісного уявлення” [2, 62]. Саме цей „орієнтаційний” аспект єдності не набув відображення в праці

В. Шпалинського. Він застосовує термін „щільність” групи, що характеризує насамперед міру однорідності об’єктів індивідуальних орієнтацій. Крім того, уявлення про якість лідера, хоча й детерміновані змістом спільної діяльності, зазнають значних суб’єктивних варіацій у силу конкретних обставин міжособистісних відносин у групах.

Своєрідний підхід до вивчення групової згуртованості (психологічної єдності) представлений у працях Л. Уманського та його співробітників. Психологічна єдність (інтелектуальна, емоційна, вольова) розглядається як найважливіший параметр, що характеризує контактну групу як колектив. „Від кооперації до колективу група проходить ... дуже важливий рівень – рівень автономізації. Під цим умовним ... позначенням розуміється стан доволі високої внутрішньої єдності групи за всіма параметрами, особливо за параметром психологічної єдності (сумісності)” [9, 111].

Крім психологічної єдності, характерною ознакою колективу названо організаційну єдність, тобто „здатність до ділової інтеграції для оптимального вирішення загальногрупової практичної задачі” [10, 8]. Компонентами організаційної єдності визначено: спільність міжособистісних відносин, психологічний настрій, єдність думки про організатора, сенсомоторну узгодженість.

Цілі, мотиви діяльності, ціннісні орієнтації членів групи розглядаються в концепції Л. Уманського виключно як фактор моральної спрямованості групи – один з необхідних параметрів колективу. Такий підхід, на нашу думку, не можна вважати цілком правомірним. Адже характер спільної діяльності, її цілі, мотиви і цінності мають не часткову специфічну значущість для формування окремого параметра, а виступають основою всіх цілісних соціально-психологічних феноменів групи, в тому числі й психологічної та організаційної єдності, згуртованості.

Вагомий внесок у розробку проблеми групової згуртованості зробив А. Петровський. Відповідно до його концепції структура внутрішньогрупових відносин може бути представлена як багаторівнева,

така, що складається з різних за глибиною розташування шарів (страт) відносин. Перший, поверхневий шар утворюється сукупністю міжособистісних взаємовідносин безпосередньої інтерперсональної залежності, тобто тими взаємодіями та емоційно-контактними взаємовідносинами, які не опосередковані змістовим боком спільної діяльності. Другий, більш глибокий шар, складають взаємовідносини, опосередковані ціннісними характеристиками колективної діяльності. Розвиненість цього шару розглядається А. Петровським як важливий показник рівня розвитку самої групи.

Отже, два верхні шари внутрішньогрупових відносин позначені тим, що їхнім об'єктом є не цілі, завдання чи інші характеристики діяльності, а інші індивіди – члени групи. Ці відносини можуть тією чи іншою мірою опосередковуватися змістом основної діяльності, але безпосередня їхня мета – вплив на партнерів по групі. Найближчий ефект цих відносин – зміна характеру спілкування в групі, але не структури чи змісту колективної діяльності. Ці відносини є суто міжособистісними: їхнім суб'єктом і об'єктом є людина як неповторна і своєрідна особистість.

Найбільш глибинний шар утворює каркас зв'язків і відносин „відповідальної залежності”. Іншими словами, сукупність групових характеристик, що детермінуються конкретно цілеспрямованою діяльністю колективу, визначається його місцем у цілісній соціальній структурі. Це – цілі спільної діяльності, підготовленість, працездатність колективу, характер керівництва й лідерства, тобто все те, що безпосередньо сприяє реалізації групової діяльності. На цьому шарі члени групи поділяють цілі групової діяльності, отже, тут можна виявити більш серйозні, значущі мотиви вибору членами групи один одного. Також можна передбачити, що мотиви вибору тут пов'язані з прийняттям спільних цінностей, але більш абстрактного характеру: цінностей, що пов'язані зі ставленням до трудової діяльності, оточуючих, світу.

Виокремлені шари групової активності не є ізольованими один від одного. За словами А. Петровського, внутрішні, глибинні шари немовби „прогрівають” зовнішні й перетворюють їх.

Усе викладене безпосередньо стосується розуміння згуртованості групи. Ця характеристика постає як певний процес розвитку внутрішньо групових зв'язків, що відповідає розвитку групової діяльності. Три шари групових структур можна водночас розглядати як три рівні розвитку групи, зокрема, три рівні групової згуртованості. На першому рівні згуртованість виявляється шляхом розвитку групових контактів. На другому рівні відбувається подальше згуртування групи, що проявляється у збігу цінностей членів групи, які пов'язані з процесом спільної діяльності. На третьому рівні інтеграція групи виявляється в тому, що всі її члени починають визнавати загальні цілі групової діяльності.

Згідно з поглядами О. Донцова, необхідною умовою побудови адекватної концепції групової динаміки, в тому числі й процесу згуртування малих груп і колективів, є дослідження ціннісного аспекту колективної діяльності. Завдяки цьому „відкривається можливість вивчення найглибшого рівня інтегрованості відносин діяльності в групі, а також усієї групи як цілого – ціннісної єдності колективу”. Під ціннісною єдністю мається на увазі не випадковий збіг індивідуальних ціннісних прагнень, а „закономірне породження самої соціально зумовленої спільної діяльності”. Будучи об'єктивним показником групової згуртованості, ціннісна єдність „є найважливішим фактором включення групи в діяльність усієї соціальної системи, мірою справжньої колективної діяльності даної соціальної спільноти” [2, 73].

О. Донцов особливо наголошує на недоцільності розгляду малої групи як вилученої із соціального цілого суто психологічної спільноти індивідів; вона є елементом суспільної структури. На його погляд, мала група „може бути зрозуміла не через внутрішні відносини між її членами, а лише в певному зв'язку із суспільством”. Продовжуючи цю думку, він пише:

„Соціальна діяльність – основний вид зв’язку групи і суспільства й становить вирішальний фактор інтеграції внутрішньогрупових взаємовідносин. Ці взаємовідносини першопочатково мають соціально-психологічний характер, механізми їхнього розвитку неможливо встановити поза аналізом активної спільної діяльності, що має певну спрямованість, характер і цілі. Саме спільна діяльність становить підґрунтя виникнення як емоційних взаємин у групі, так і особливих групових цінностей, вона визначає всю соціально-психологічну структуру колективу, в тому числі згуртованість” [2, 56].

Домінування інтегративних сил у відносинах діяльності, за словами О. Донцова, може виявлятися: як узгодженість внутрішньогрупової взаємодії, як цільова єдність і як ціннісна єдність соціальної групи. Узгодженість взаємодії характеризує процесуальний, а цільова та ціннісна єдність – змістово-предметний аспект спільної діяльності” [2, 73].

Наведений підхід до аналізу феноменів згуртованості передбачає їхній розгляд у різних шарах внутрішньогрупової активності: від емоційного міжособистісного взаємоприйняття, що характеризує інтегрованість поверхового шару контактних відносин, до ціннісної єдності – фактору інтеграції найбільш глибинних шарів групової активності – відносин діяльності.

Таке розуміння згуртованості дає змогу по новому поглянути на факт формування малої групи. Виникнувши завдяки зовнішнім обставинам, мала група „переживає” тривалий процес свого становлення як психологічна спільнота. Найважливішим змістом цього процесу є розвиток групової згуртованості, у ході якого група не просто продукує деякі норми і цінності, а її члени не просто засвоюють їх. Відбувається значно глибша інтеграція групи, коли цінності предметної діяльності групи все більшою мірою приймаються окремими індивідами не тому, що вони їм більше чи менше „подобаються”, а тому, що індивіди залучені до спільної діяльності. Ця діяльність стає настільки значущою в житті кожного члена групи, що він сприймає її цінність не під впливом спілкування чи переконування, а фактом

свого активного залучення до діяльності групи. За такого підходу головною детермінантою створення групи в психологічному розумінні цього слова виступає спільна діяльність, але не лише як зовнішньо задана умова, а й як внутрішнє підґрунтя існування групи.

Отже, введення поняття „діяльність” виконує в аналізі соціальної групи дві функції. По-перше, характеризує групу як елемент більш широкої соціальної системи і, по-друге, відкриває шлях для вивчення внутрішніх соціально-психологічних механізмів існування й розвитку самої групи через аналіз системи „базових” відносин діяльності.

Проблема групової згуртованості, під якою мається на увазі єдність трудової поведінки її членів, що ґрунтується на спільності їхніх інтересів, цінностей і норм поведінки, має солідну традицію дослідження, яка спирається на розуміння групи як певної системи міжособистісних відносин, що мають емоційне підґрунтя і базуються на спільній діяльності. Тому цілком правомірно твердити, що процес формування групи і її подальшого розвитку постає як такий, що орієнтується на посиленні її згуртованості, але не лише на основі збільшення емоційної привабливості її членів, а й завдяки їх залученню до процесу спільної діяльності.

Водночас з проблемами групової згуртованості у наукових джерелах набули висвітлення питання групової поляризації як зміщення до екстремальності поглядів після проведення групової дискусії [8, 121]. У цьому плані актуалізується увага до виявлення залежності продуктивності спільної діяльності від міри поляризаційного ефекту. Оскільки феномен групової поляризації є, по суті, зміщенням до крайнощів, можна передбачити, що у випадку спільного вибору групових цілей поляризаційний ефект справляє негативний вплив на продуктивність життєдіяльності групи.

Аналізуючи вплив взаємодії учасників групи на їхню спільну діяльність, не можна оминути увагою факт нерозривного зв'язку всіх сторін спілкування, зокрема, те, що важливим аспектом регуляції групових рішень є перцептивний аспект. Саме соціально-перцептивні процеси „є тим реальним

психологічним механізмом, який опосередковує інтегративні та комунікативні фактори, що впливають на ухвалення групових рішень” [8, 122].

Базуючись на розробленій Г.Андреевою [1] класифікації варіантів соціальної перцепції, коли її елементами виступають не лише особистості, а й групи, найбільш значущими соціально-перцептивними факторами в умовах групової взаємодії є самооцінка групи і сприйняття лідерства її членами. Самооцінка групи може бути інтерпретована як випадок соціальної перцепції, коли група виступає як об’єкт і як суб’єкт сприйняття. Результат соціального сприйняття в емпіричних дослідженнях зазвичай постає у формі поглядів або суджень. При цьому існує два різні прийоми вивчення групи як суб’єкта сприйняття: усереднення індивідуальних оцінок та узгодження поглядів у процесі дискусії. Другий шлях уявляється більш продуктивним як щодо отримання інтегративної оцінки групи, так і щодо формування цілісності групового сприйняття.

Важливим соціально-перцептивним фактором ухвалення групових рішень, що пов’язані з плануванням діяльності і позначаються на вираженості поляризаційного ефекту, є оцінювання групою своїх можливостей.

Сприйняття лідерства членами групи можна інтерпретувати як усвідомлення реальної картини взаємодії в групі. У зв’язку з цим виникає необхідність визначення точності сприйняття лідерства, під якою мається на увазі „відповідність усвідомлення лідерської позиції реальному впливу на ухвалення рішень і внеску в спільну діяльність” [8, 123]. На рівні теоретичного аналізу до факторів, які детермінують точність усвідомлення лідерства відносять зміст і форму організації спільної діяльності, які зумовлюють конкретну форму рольової диференціації й очевидність внесків. Оскільки необхідною умовою усвідомлення лідерської позиції є рольова диференціація, яка проявляється в неоднорідності внесків та індивідуальних виборів, стверджується, що зміщення у виборах має більшу значущість у

гетерогенних групах, а не в гомогенних. Отже, можна передбачити, що точність сприйняття лідерства є вищою у більш поляризованих групах.

Звідси можна констатувати, що інтерактивний компонент спілкування, який охоплює форму організації спільної діяльності та залежний від неї характер взаємодії у групі, безпосередньо і через соціально-перцептивні механізми впливає на зміст поляризаційного ефекту. Це сприяє посиленню продуктивності спільної діяльності, що є одним з параметрів розвитку групи. При цьому одним із вирішальних факторів, що зумовлює ефективність функціонування групи, є такий аспект взаємодії, як збалансованість внесків відповідно до об'єктивно заданих особливостей спільної діяльності.

Відповідно до принципу діяльності будь-яка діяльність має інтерпретуватися як спільна соціальна діяльність людей, у процесі якої виникають особливі зв'язки, наприклад, зв'язки комунікативного типу. Інше положення стосується суб'єкта діяльності. У соціальній педагогіці доцільно вести мову про сукупний суб'єкт діяльності, коли ним виступає не лише індивід, а група чи суспільство в цілому. Це, за словами Г. Андрєєвої, потребує аналізу групових мотивів, групових потреб, групових інтересів і цінностей. Саме група постає при цьому як певна система діяльності, в межах якої здійснюється взаємодія міжособистісних і суспільних відносин. Якщо група виступає суб'єктом діяльності, необхідно дослідити всю систему її зв'язків як з індивідами, які входять до неї, так і з суспільством загалом. Названий методологічний принцип потребує її включення в широкий „контекст” суспільних відносин. Тобто об'єктом дослідження мають бути групи, які реально функціонують [1, 11].

У науковій літературі вирізняють соціологічну традицію включення принципу діяльності у вивчення колективу. Вона полягає у аналізі основних характеристик так званого групового суб'єкта діяльності, тобто стверджується, що „саме соціальна діяльність, її конкретний вид і форми є основним інтегруючим фактором і головною ознакою соціальної групи” [2, 26]. Інша традиція – загально психологічна. У її межах картина групової

діяльності вибудовується шляхом відтворення „ланцюга трансформацій, яких зазнала у своєму розвитку індивідуальна діяльність кожного члена колективу, що досліджується”, а також „прихований за ним ланцюг спілкування і взаємодій з іншими людьми” [2, 26].

Крім з'ясування сутності спільної діяльності у загальному процесі становлення групи, вивчається питання співвідношення міжособистісних пріоритетів у групі та різних параметрів спільної діяльності. Наприклад, О. Цуканова [11] встановила, що ефективність спільної діяльності залежить від різних за своїм змістом форм спілкування, зумовлених характером взаємовідносин.

На погляд Р. Немова, ефективність спільної діяльності залежить від таких показників, як міжособистісні переваги, інтенсивність між особистісного спілкування в групі.

Як відзначають Г. Андреєва та Я. Яноушек, сам факт існування спільної колективної діяльності, а також її зміст, форми організації „визначають у кінцевому рахунку формування соціально-психологічної реальності групи”. Водночас ці дослідники наголошують на тому, що це „не виключає зворотного впливу різних внутрішньогрупових процесів (у тому числі між особистісних переваг) на перебіг та ефективність спільної діяльності у групах, які вже склалися і функціонують” [8, 123-124].

Висновок. Отже, коли йдеться про групу як суб'єкт соціальної поведінки, велике значення мають різноманітні внутрішньогрупові процеси, консолідуючі відносини, настановлення, взаємодії і характеристики стану, оскільки однією з вагомих складових цієї поведінки є стихійні процеси, на основі яких часто реалізується групова поведінка.

Відносини людини з людиною, групою відбувається в процесі спілкування, тобто в системі міжособистісної взаємодії, яка здійснюється як процес взаємодії в середині групи. Спілкування в групі – складний процес, що розпочинається встановленням контактів і продовжується у змісті подальшої взаємодії і формування відносин. Завдяки спілкуванню

відбувається організація спільної діяльності людей, що передбачає вироблення єдиної стратегії взаємодії, узгодження їхніх позицій, тобто конвенцій. Спілкування також дає людям можливість пізнати одне одного й сприяє формуванню та розвитку міжособистісних відносин – системи настановлень, орієнтацій, очікувань, стереотипів та інших диспозицій, завдяки яким і через які люди сприймають й оцінюють одне одного.

Список використаної літератури:

1. Андреева Г.М. К построению теоретической схемы исследования социальной перцепции // Вопросы психологи. – 1977. - № 2
2. Донцов А. И. Принципы социально-психологического анализа групповой сплоченности / А. И. Донцов // Теоретические и методологические проблемы социальной психологии / [под ред. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой]. – М.: Изд-во МГУ, 1977.
3. Дуберман Ю. Е. Роль сплоченности малых групп в функционировании первичного производственного коллектива / Ю. Е. Дуберман . – М., 1973.
4. Зейгарник Б. В. Теория личности Курта Левина / Б. В. Зейгарник. – М. : Изд-во МГУ, 1981.
5. Карлсон Г. Социальные модели исследования в области социологической теории / Г. Карлсон // Математические методы в современной буржуазной социологии. – М.: Прогресс, 1966.
6. Немов Р.С. Социально-психологический анализ эффективной деятельности коллектива. – М., 1984.
7. Ньюком Т. Исследование согласия / Т. Ньюком // Социология сегодня. – М.: Прогресс, 1965.
8. Общение и оптимизация совместной деятельности / под ред. А.Г.Андреевой, Я.Яноушека.
9. Уманский Л. И. Поэтапное формирование контактных групп как коллективов // Проблемы общения и воспитания / Л. И. Уманский . – Т.1. – Тарту, 1974.

10. Уманский Л. И. Критерии диагностики общественной активности группы как коллектива / Л. И. Уманский // Учен. записки Курск. гос. пед. ин-та, 1971. – Т.88.
11. Цукатова Е.В. Влияние межличностных отношений на процесс общения в условиях совместной деятельности // Проблема общения в психологии. – М., 1981
12. Шпалинский В. В. Экспериментальное изучение параметров малых групп / В. В. Шпалинский // Вопросы психологии. – 1972. – № 5.
13. Шпалинский В. В. К вопросу о концепции «групповой сплоченности» в современной социальной психологии / В. В. Шпалинский // Личность в психологическом эксперименте. – М.: МГПИ им. В. И. Ленина, 1973.
14. Ярошевский М. Г. Психология в XX столетии / М. Г. Ярошевский. – М.: Политиздат, 1974.
15. Argyle M. Social Interaction. – London, 1969.
16. Festinger L. Informal social communication // Psychological Rew. 1950. – vol. 57.